

ОЦІНОЧНО-РЕГУЛЯТИВНИЙ ЗМІСТ ПРИНЦИПУ РОЗУМНОСТІ ДЕЛІКТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

УДК 347.51

DOI <https://doi.org/10.32782/ehrlightsjournal-2020-4.07>

СЕРГІЙ ГАЛКЕВИЧ

асистент кафедри приватного права

Чернівецького національного університету

імені Юрія Федьковича, Україна

s.halkevych@chnu.edu.ua

Анотація. В багатьох випадках правозастосування розумність сьогодні виступає чи не єдиним регулятором взаємовідносин. Вона пронизує та обумовлює дію по суті всіх цивільно-правових інститутів, а отже, у розвинутому демократичному суспільстві саме принцип розумності набуває ознак загально-правового принципу, оскільки більшість рішень у такому суспільстві приймаються на основі консенсусу, взаєморозуміння.

Попри наведену актуальність та практичну затребуваність, розумність як правова категорія (правовий принцип), а особливо у контексті її застосування до відносин деліктної відповідальності, раніше не була самостійним предметом теоретико-юридичного дослідження. Причиною цього швидше за все стала оманлива очевидність розумності. Тому, внаслідок відсутності легального визначення розумності, дослідження цього правового явища здійснюється в рамках правової доктрини та правозастосовної діяльності. Стосовно ж встановлення змісту категорії розумності, визначення конкретних критеріїв застосування принципу розумності, то варто зауважити, що дана проблема є чи не найдискусійнішим питанням сучасного цивільного права.

Метою наукового дослідження було з'ясування нормативного та оціночного змісту принципу розумності деліктної відповідальності в цивільному праві.

В статті охарактеризовано принцип розумності деліктної відповідальності в оціночно-регулятивному змістовному спрямуванні як засіб досягнення гнучкості цивільно-правового регулювання через збалансоване відношення власних дій з цілями цивільно-правових моделей поведінки, правами, свободами і законними інтересами інших осіб, а також суспільства та держави.

Також за результатами проведеного дослідження констатовано, що принцип розумності деліктної відповідальності в цивільному праві може бути застосований виключно з метою оцінки мір деліктної відповідальності за вчинене деліквентом цивільне правопорушення. Застосування принципу деліктної відповідальності в цивільному праві для оцінки самої поведінки деліквента, яка є протиправною, по суті неможливе, оскільки протиправну поведінку, що суперечить закону за будь-яких умов не можна визнати розумною.

Ключові слова: принцип розумності деліктної відповідальності, потерпілий, деліквент, правопорушення, шкода.

EVALUATION AND REGULATORY CONTENT OF THE REASONABLENESS' PRINCIPLE OF DELICIOUS LIABILITY IN CIVIL LAW

UDC 347.51

DOI <https://doi.org/10.32782/ehrlightsjournal-2020-4.07>

SERHII HALKEVYCH

Associate Professor at the Department of Private Law

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine

s.halkevych@chnu.edu.ua

Abstract. In many cases of law enforcement, reasonableness is almost the only regulator of relationships today. It permeates and conditions the action of essentially all civil law institutions. Therefore, in a developed democratic society, the principle of reasonableness takes on the characteristics of a general legal principle,

since most decisions in such a society are made on the basis of consensus and mutual understanding.

Despite the stated relevance and practical demand, reasonableness as a legal category (legal principle), and especially in the context of its application to tortious liability relations, was not previously an independent subject of theoretical and legal research. The reason for this was most likely a deceptive appearance of reasonableness. Therefore, due to the lack of a legal definition of reasonableness, the study of this legal phenomenon is carried out within the framework of legal doctrine and law enforcement activities. Regarding establishing the content of the category of reasonableness, defining specific criteria for applying the principle of reasonableness, it is worth noting that this problem is perhaps the most controversial issue of modern civil law.

The purpose of the scientific research was to clarify the normative and evaluative content of the principle of reasonableness of tort liability in civil law.

The principle of tortious liability reasonableness of in the evaluation and regulatory content direction is characterized as a mean of achieving flexibility of civil law regulation through a balanced relationship of their actions with the goals of civil law models of behaviour, rights, freedoms and legitimate interests of others and society and the state.

Also, according to the results of the conducted research, it was established that the principle of reasonableness of tortious liability in civil law can be applied exclusively for the purpose of assessing the measures of tortious liability for a civil offense committed by a delinquent. The application of the principle of tortious liability in civil law to assess the behavior of the delinquent, which is illegal, is essentially impossible, because illegal behavior that is contrary to the law under any conditions cannot be recognized as reasonable.

Key words: principle of reasonableness of tortious liability, victim, delinquent, offence, damage.

В багатьох випадках правозастосування розумність сьогодні виступає чи не єдиним регулятором взаємовідносин. Вона пронизує та обумовлює дію по суті всіх цивільно-правових інститутів, а отже, у розвинутому демократичному суспільстві саме принцип розумності набуває ознак загальноправового принципу, оскільки більшість рішень у такому суспільстві приймаються на основі консенсусу, взаєморозуміння.

Попри наведену актуальність та практичну затребуваність, розумність як правова категорія (правовий принцип), а особливо у контексті її застосування до відносин деліктної відповідальності, раніше не була самостійним предметом теоретико-юридичного дослідження. Причиною цього швидше за все стала оманлива очевидність розумності. Тому, внаслідок відсутності легального визначення розумності, дослідження цього правового явища здійснюється в рамках правової доктрини та правозастосовної діяльності. Стосовно ж встановлення змісту категорії розумності, визначення конкретних критеріїв застосування принципу розумності, то варто зауважити, що дана проблема є чи не найдискусійнішим питанням сучасного цивільного права.

Теза про оціночний характер категорії «розумність» не є новою в юридичній літературі. Зокрема її дослідженням займалися С.Д. Гринько, І.С. Канзафарова, Т.С. Ківалова, Д.Г. Павленко, М.В. Панченко, Н.М. Пархоменко, Ю.П. Пацурківський, С.П. Рабінович, Ю.А. Тобота, Є.О. Харитонов та ін. Разом з тим, аналіз даного оціночного поняття спрямований в більшій мірі на визначення його змісту, встановлення елементів оцінки, її критеріїв. В свою чергу, завданням цього дослідження є з'ясування оціночної природи розумності з більш широких позицій, а саме з точки зору правового регулювання в цілому, а також визначення можливості та меж застосування принципу розумності деліктної відповідальності у цивільному праві зокрема.

Мета наукового дослідження – з'ясувати нормативний та оціночний зміст принципу розумності деліктної відповідальності в цивільному праві.

Відомо, що ст.3 Цивільного кодексу України присвячена загальним засадам цивільного законодавства. Однак, не дивлячись на те, що категорія «засади» згідно практики Конституційного Суду України є ширшою за змістом, аніж категорія «принципи», у вказаній статті кодексу йдеться безпосередньо про принципи цивільного права, «глибинний зміст якого як права приватного обумовлений природним правом, що покладено в його основу і для якого іманентною є наявність відправних ідей, зокрема таких, як добросовісність, розумність, справедливість» [2, с. 39]. Кожен з названих принципів, входячи до системи, займає своє власне, самостійне, лише йому відведене місце і це, у взаємодії з іншими принципами, забезпечує ефективність самостійного впливу на суспільні відносини і результативність дії всіх взаємопов'язаних принципів, а виключення одного з принципів веде до порушення функціонування

всієї правової системи. В цілому, вказані принципи є «мірилом, «лакмусовим папірцем», «цементуючою ланкою» розвитку і становлення майнового обороту» в сучасному суспільстві.

Як й інші принципи права, принцип розумності виник і почав формуватися з потреб та для цілей однакового регулювання подібних фактичних ситуацій, що виникають на практиці. Поява принципів розумності, справедливості і добросовісності пов'язується з розумінням спочатку вченими, а потім законодавцем того, що навіть найбільш досконале цивільне законодавство не може врахувати всю багатогранність цивільно-правових відносин, які підлягають урегулюванню. Таким чином, враховуючи названу багатогранність, очевидною стає неприпустимість надзвичайної казуїстичності сучасного нормативного, зокрема цивільно-правового регулювання, яке мимоволі в такому разі потягне за собою катастрофічне розростання нормативного масиву. Надмірне прагнення законодавця врегулювати відносини за допомогою закону призводить до відставання законодавства від динаміки розвитку існуючих суспільних відносин.

Саме ті принципи права, які в основному уявляють собою узагальнення правових положень з наявної практики та які не досягають позитивації на рівні правостановлення, виступаючи в якості «зв'язуючої ланки» між об'єктивним та суб'єктивним правом, дозволяють йому (праву), гнучко розвиватися, адекватно виконуючи свої соціальні функції та призначення. Виступаючи «зв'язуючою ланкою між філософською та юридико-догматичними інтерпретаціями сутності права», принципи права примиряють суспільство та «писане право», надають необхідну і очікувану суспільством ефективність «писаному праву», його «формальній» стороні.

Обґрунтовуючи надзвичайно важливу роль принципу розумності, варто звернути увагу на те, що конструювання правових приписів із урахуванням вимог розумності, робить ці приписи реальними і такими, що «можуть бути реалізовані в практичній площині, оскільки не містять завищених вимог до учасників, які реалізують ці норми, планують вступати в ті чи інші цивільно-правові відносини» [7, с. 52]. Отже, саме завдяки впливу розумності створюються необхідні передумови для того, щоб цивільно-правові норми не були «мертвими» (недіючими) й неефективними.

Досягнення наведеної цілі не уявляється можливим без застосування такого особливого прийому юридичної техніки, як включення в текст цивільно-правових норм оціночних понять, до яких безумовно належить й розумність. Зумовлено це тим, що сучасна дійсність настільки складна, багатогранна та мінлива, що законодавець не завжди в змозі вловити та відобразити за допомогою закону всі особливості конкретних ситуацій і, саме тому вимушений застосовувати вище вказаний прийом. Оціночні категорії сприяють більшому абстрагуванню при створенні правових приписів.

Оціночними у правовій науці визнаються такі поняття права, які відображають найбільш загальні ознаки певних явищ (предметів, процесів тощо), однак детально законодавцем не розтлумачуються.

Досліджуючи категорію розумності, можна зробити висновок, що за своїми ознаками, а саме тим, що зміст розумності законодавцем не конкретизований і підлягає уточненню при застосуванні принципу розумності на практиці, це поняття дійсно слід вважати оціночним. Зокрема, застосування принципу розумності при здійсненні права необхідне, якщо виникла невизначена ситуація, яка дає можливість вибору між декількома можливими рішеннями, що вимагають зупинитися на найбільш доцільному з них, внаслідок чого до мінімуму зводиться обмеження інтересів інших осіб.

Складність застосування принципу розумності деліктної відповідальності в цивільному праві обумовлена наступними чинниками. Загальновизнаною ознакою оціночних понять є те, що в них закріплюються найбільш загальні риси, властивості, якості, зв'язки та відносини предметів, явищ, дій, процесів. Однак специфіка розумності полягає в тому, що це поняття саме по собі не дозволяє визначити навіть коло тих явищ, які підлягають оцінці. У зв'язку із цим, принцип розумності у чистому вигляді регулятивного значення не може мати. Суть у тому, що в сфері права, а особливо при застосуванні принципу розумності деліктної відповідальності, розумність у більшості випадків не виступає як властива кожній людині пізнавальна здатність впорядковувати і систематизувати вже наявні знання про речі та явища, а також виявляти зв'язки між останніми та діяти відповідно до встановлених зв'язків. Натомість у праві, зокрема й цивільному, розумність виступає лише як ознака, властивість інших явищ, які виражаються в таких поняттях як «дія», «міра», «захід», «ціна», «строк» тощо. В цьому й виражається оціночно-регулятивний характер об'єктивної розумності, як принципу права.

Разом з тим, не можна обійти увагою і винятки з наведеного висновку. В першу чергу доречно в якості прикладу навести положення ч.3 ст.122 ЦК України, де зазначено, що «у разі спору між учасниками повного товариства повноваження на ведення справ товариства, надані одному чи кільком учасникам, можуть бути припинені судом на вимогу одного чи кількох інших учасників товариства за наявності для цього достатніх підстав, зокрема внаслідок грубого порушення учасником, уповноваженим на ведення справ товариства, своїх обов'язків чи виявлення його нездатності до розумного ведення справ».

Оціночний характер принципу розумності окремими вченими тлумачиться через категорію розумності поведінки. Так, до прикладу, І.С. Похиленко зазначає, що «розумність у господарському судочинстві можна визначити як пов'язану з добросовісністю та справедливістю властивість зовнішнього прояву поведінки учасника господарсько-процесуальних відносин з точки зору необхідності, правомірності, обґрунтованості, такої поведінки, яка полягає у передбаченні таким учасником обставин, що можуть вплинути на його права і обов'язки та обов'язки інших учасників господарського процесу» [6, с. 188]. В свою чергу Ю.А. Тобота, досліджуючи розумність як інтелектуальний момент дієздатності фізичної особи, цілком слушно зауважує, що категорія «розумність», так само як і «дієздатність», характеризують перш за все інтелектуальні (розумові) здібності фізичної особи. Саме тому вчений пропонує вважати розумність фізичної особи як її здатність сприймати та усвідомлювати оточуючу її дійсність, що може розглядатися в якості інтелектуального моменту дієздатності, тобто як передумова її виникнення [8, с. 515].

Таким чином, можна зробити уточнений висновок про те, що «розумність» самостійного значення як оціночне поняття в праві не має. Натомість оціночними правовими поняттями слід визначати «розумну поведінку», «розумний строк», «розумну ціну (плату)», «розумну міру», «належну турботливість» [9] та інші терміни, які можна охарактеризувати ознаками співрозмірності, адекватності, достатності, доцільності, ефективності, раціональності.

Оціночний характер вище перелічених понять означає, що зміст розумності може істотно різнитися залежно від обставин кожної конкретної справи. Розумність чи нерозумність поведінки учасників правовідносин, зокрема деліктних, може бути визначена виключно судом при врахуванні фактичних обставин по справі.

Головним завданням кожного суб'єкта цивільних відносин в контексті принципу розумності є збалансоване відношення власних дій з цілями цивільно-правових моделей поведінки, правами, свободами і законними інтересами інших осіб, а також суспільства та держави. Лише за умови дотримання такої збалансованості можна стверджувати, що поведінка суб'єкта є розумною, правомірною, а отже відповідною нормам права.

Розумна поведінка можлива лише при наявності правового закону, тобто системи правил, які відповідають критерію формальної рівності адресатів цих правил. Розумність, відповідно, є суто правовим феноменом, оскільки можлива лише при наявності права і завдяки йому. Саме тому, розумна поведінка виступає не тільки як вимога, але й як спосіб актуалізації волі суб'єктів, а також справедливості в їхніх відносинах, тобто реалізації права.

Обґрунтовуючи тезу «розумність може застосовуватися при оцінці будь-яких явищ правової дійсності», слід наголосити, що принцип розумності деліктної відповідальності в цивільному праві може бути застосований виключно з метою оцінки мір деліктної відповідальності за вчинене деліквентом цивільне правопорушення. Йдеться про розумність, адекватність, співрозмірність і, звичайно, справедливість цих мір, адже первинною ціллю цивільно-правової (в тому числі й деліктної) відповідальності є відновлення порушених прав та охоронюваних законом інтересів шляхом здійснення деліквентом відповідного відшкодування завданих збитків (шкоди). В якості обґрунтування цієї доцільно навести Постанову Пленуму ВС України «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 року, у п.9 якої встановлено, що суди при визначенні розміру відшкодування моральної (немайнової) шкоди, попри врахування характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо), повинні виходити із засад розумності, виваженості та справедливості.

Натомість застосування принципу деліктної відповідальності в цивільному праві для оцінки самої поведінки деліквента, яка є протиправною, по суті неможливе, оскільки протиправну поведінку, що суперечить закону за будь-яких умов не можна визнати розумною. Разом з тим, діє інститут заподіяння шкоди правомірними діями, який за зовнішніми ознаками хоч і подібний до правопорушення (через факт заподіяння шкоди), проте завжди спрямований на досягнення певного корисного, необхідного результату або ж на захист прав (благ) учасників цивільних правовідносин. Отже, якщо говорити про оціночний характер об'єктивної розумності у відносинах деліктної відповідальності, то цілком очевидно, що в правовій регламентації правомірних дій, якими може бути заподіяна шкода є безумовна необхідність як з позиції розумності, так і справедливості. Так, до прикладу, гарантування державою права на самозахист, в тому числі на необхідну оборону, об'єктивно є розумною та справедливою мірою захисту від протиправних посягань. Водночас такий самозахист також має свої розумні межі, оскільки згідно ст. 1169 ЦК України законодавець не допускає перевищення меж необхідної оборони. Об'єктивна розумність в окресленому випадку проявляється також у тому, що шкода, заподіяна особі в стані необхідної оборони не відшкодовується їй.

Іншим прикладом дії принципу розумності деліктної відповідальності стосовно правомірних дій, якими було завдано шкоди, є наявність згоди потерпілої особи на заподіяння їй шкоди. В цьому випадку квазиделіквент, діючи цілеспрямовано, усвідомлено і навмисно, заподіює майнову шкоду особі. Проте, внаслідок того, що така особа попередньо та з власної волі надала згоду на заподіяння цієї шкоди, вона їй в цілях розумності не відшкодовується. Термін «квазиделіквент» вжитий через те, що за зовнішніми ознаками дії заподіювача шкоди ідентичні до дій деліквента (правопорушника), однак наявність згоди потерпілої особи на заподіяння шкоди унеможливує притягнення заподіювача шкоди до деліктної відповідальності. При цьому за основу було взято поняття «квазиделікт», який ззовні нагадує делікт, але у точному значенні слова не є деліктом, оскільки йому бракує однієї чи кількох істотних ознак делікту [4]. Підтверджує дану тезу Л.Каленіченко, яка вважає, що суть квазиделікту виражається в таких діях чи бездіяльності, які хоч і «порушують встановлені вимоги нормативно-правових приписів і за зовнішніми ознаками є проявом протиправної поведінки, проте за своїм змістом є правомірним правовим явищем» [3, с. 15].

Прояв оціночного характеру принципу об'єктивної розумності деліктної відповідальності знаходиться й в інституті крайньої необхідності, який завжди пов'язаний з фактом заподіяння шкоди, і не лише майнової. Виходячи зі змісту ст. 1171 ЦК України, шкоду, завдану особі у зв'язку з вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовує особа, що її завдала. Аналіз наведеного законодавчого припису дозволяє зробити безсумнівний висновок, що закріплення цієї норми ґрунтувалося саме на засадах розумності та справедливості, адже покладення на безпосереднього заподіювача (особи, яка діяла у стані крайньої необхідності) обов'язку відшкодування шкоди дозволяє досягти основної цілі деліктної відповідальності – відновлення становища (прав, благ, інтересів), яке існувало до моменту заподіяння шкоди. Водночас той факт, що обов'язковою умовою крайньої необхідності є відвернення заподіювачем значної шкоди, яка могла бути заподіяна цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, виходячи з принципу розумності надає право заподіювачу пред'явити зворотню вимогу до особи, в інтересах якої він діяв [5, с. 236]. В свою чергу суд, знову ж таки, керуючись принципом розумності, може покласти обов'язок відшкодування шкоди на особу, в інтересах якої діяв заподіювач (квазиделіквент), або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частці або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі.

Досягнення завдання стосовно з'ясування оціночної природи розумності з точки зору правового регулювання в цілому виявляється неможливим без аналізу ще однієї правової категорії – «індивідуальне (правозастосовче) правове регулювання». Вказані категорії є між собою взаємопов'язаними та взаємообумовленими, де, як було нами з'ясовано вище, розумність виступає передумовою, а індивідуальне правове регулювання, відповідно, є обов'язковим атрибутом розумності, механізмом її впровадження (застосування) на практиці, особливо при застосуванні принципу розумності вповноваженими владними органами, в першу чергу судовими.

В юридичній літературі сформувався підхід стосовно визначення природи індивідуального правового регулювання. Під індивідуальним правовим регулюванням розуміється конкретизація юридичних норм учасниками правових відносин – вирішення ними юридично значимих питань, яким законодавець не надав вичерпної нормативної регламентації.

Необхідний аналіз питання про те, хто може бути суб'єктом індивідуального правового регулювання, а також встановити межі даного правозастосовного процесу, особливо при застосуванні принципу розумності деліктної відповідальності в правосудді. Справа в тому, що значна складність індивідуального правового регулювання безумовно вимагає правового професіоналізму. Саме тому, в першу чергу суб'єктами індивідуального правового регулювання повинні бути ті суб'єкти, які наділені владними повноваженнями. Таким чином, за рахунок введення до цивільного обігу принципу розумності (в комплексі з принципами добросовісності та справедливості), створюється підґрунтя для розширення сфери впровадження правозастосовного розсуду, і водночас створюються передумови для усунення прогалин у праві [1, с. 45].

У випадках застосування принципу розумності деліктної відповідальності в цивільному праві суб'єктом індивідуального правового регулювання безперечно є суддя, адже саме судді здійснюють індивідуальне судове регулювання. При цьому, для того, щоб суддя міг максимально об'єктивно аналізувати фактичні обставини справи, оцінювати їх з точки зору принципів права, в тому числі й розумності, уникати помилок, що призводять до скасування рішень вищестоящими судами, він повинен володіти високим рівнем теоретичних знань у сфері права, постійно підвищувати та вдосконалювати рівень таких знань, а також володіти логічними прийомами мислення.

Натомість в Україні спостерігаємо дещо негативну тенденцію у застосуванні судами принципів розумності та добросовісності (в тому числі й деліктної відповідальності), оскільки посилення судів на вказані принципи у справах різних категорій, в більшості випадків носять поверхневий характер, і у такий спосіб досить часто маскується недостатність інших аргументів законності та обґрунтованості судового рішення. Зокрема, достатньо розповсюдженою стала практика посилення у судових рішеннях на положення ст. 12 ЦК України, згідно якої «поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом». Подібна ситуація в більшій мірі свідчить не стільки про цінність та загальновизнаність досліджуваних принципів, скільки про некомпетентність та непрофесійність посадових осіб правозастосовних органів при їх застосуванні та впровадженні в практику.

Варто звернути увагу на те, що суб'єктами індивідуального регулювання можуть виступати й суб'єкти, які не наділені владними повноваженнями. Однак, в такому разі слід радше говорити про індивідуальне договірне регулювання відносин, до прикладу сторонами цивільно-правового договору, в якому визначені права, обов'язки та відповідальність сторін.

Таким чином, аналізуючи все вищевикладене, можна констатувати, що оціночно-регулятивний зміст об'єктивної розумності деліктної відповідальності в цивільному праві визначається як засіб досягнення гнучкості цивільно-правового регулювання через збалансоване відношення власних дій з цілями цивільно-правових моделей поведінки, правами, свободами і законними інтересами інших осіб, а також суспільства та держави.

Принцип розумності деліктної відповідальності в цивільному праві може бути застосований виключно з метою оцінки мір деліктної відповідальності за вчинене деліквентом цивільне правопорушення. Застосування принципу деліктної відповідальності в цивільному праві для оцінки самої поведінки деліквента, яка є протиправною, по суті неможливе, оскільки протиправну поведінку, що суперечить закону за будь-яких умов не можна визнати розумною.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Бакалінська О. Особливості застосування понять добросовісності, розумності та справедливості в цивільному праві. *Юридична Україна*. 2012. № 9. С. 41–46.
2. Борисова В.І. Проблеми визначення принципів цивільного права / Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навч. посіб. / С. О. Сліпченко, О. В. Синегубов, В. А. Кройтор та ін.; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Красицької. Харків : Право, 2017. 808 с.
3. Каленіченко, Л. Підстави виключення юридичної відповідальності: поняття, ознаки. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 3 (Iunie). С. 14–17. URL: <http://univd.edu.ua/science-issue/issue/1564>

4. Карнаух Б.П. Вина в римському приватному праві. *Теорія і практика правознавства*. 2012. Вип. 1 (2). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/62352/57907>
5. Ляшевська Л.І. Підстави та умови виникнення відповідальності за заподіяння шкоди, завданої особою у разі здійснення самозахисту. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Право*. 2014. Вип. 17. С. 235–240.
6. Похиленко І.С. Категорії справедливості, добросовісності та розумності у господарському судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 187–190.
7. Тобота Ю.А. «Розумність» – фундаментальна категорія цивільного права України. *Проблеми законності*. Харків, 2008. Вип. 93. С. 51–56.
8. Тобота Ю.А. Разумность – интеллектуальный момент дееспособности физического лица. *Від громадянського суспільства – до правової держави : тези VII Міжнародної наукової Internet-конференції студентів та молодих вчених*. 27. 04. 2012. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. С. 514–516.
9. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. Ст. ст. 652, 1043. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/>